
UDK 821.112.2.09 Böll H.
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 24. X. 2011.

IVICA PETROVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ivica.petrovic@tel.net.ba

FIKCIONALNI SVIJET HEINRICHA BÖLLA

Teme, traume i forme

Sažetak

U radu je riječ o fikcionalnome svijetu Heiniricha Bölla koji je u velikoj mjeri obilježen traumatičnim iskustvom rata i nacionalsocijalizma te poslijeratnoga njemačkog suočavanja s vlastitom prošlosti i traženjem lijeka za svoju i tuđu muku. Iz tih se trauma iskristaliziralo i nekoliko ključnih tema Böllova pjesništva: rat, politika, moralne i vjerske nedoumice i – kao prevladavajuća – čovjek sa svojim strahovima i bespomoćnosti, ali i neočekivanom vitalnosti, hrabrosti ili dobrotom u vrtlogu rata te poslijeratnoj bijedi ili modernome blagostanju. U oči upada pjesnikovo traženje oslonca u humanosti, ljubavi, vjeri nasuprot životnoj tragičnosti u surovim vremenima, u često neljudskoj sredini bezosjećajnih, beskrupuloznih, ponekad i po život opasnih ljudi i institucija. Böll je i na ovdašnjim područjima stekao zasluženu pozornost, što dokazuju i brojni prijevodi njegovih djela koji su navedeni na kraju ovoga priloga.

Ključne riječi: Heinrich Böll, fikcionalni svijet, nacionalsocijalizam, prijevodi

Heinrich Böll u jednoj je prigodi ovako opisao okvir svoga pjesništva: „Pisali smo dakle o ratu, o povratku kući i o tome što smo sve vidjeli u ratu i pri povratku kući zatekli: o ruševinama.“¹ Na tome životnom iskustvu izrastaju i Böllov društveni i etički angažman te književnojezični izraz. Gradeći takozvanu *estetiku humanoga*,² pod kojom on podrazumijeva poetsko oblikovanje osnovnih ljudskih manifestacija i odnosa kao što su objed, stanovanje, susjedstvo, novac, ljubav, brak, vjera, Böll uspijeva obnoviti njemački pjesnički jezik koji se nakon užasa rata i koncentracijskih logora činio mrtvim te tako pridonosi povratku njemačke književnosti na sam svjetski vrh. Prvi njegov tekst na području je bivše Jugoslavije objavljen 1953. godine; bila je to kratka priča pod naslovom „Moje tužno lice“.³

Kada je riječ o književnopovijesnome trenutku, Böll se kao i ostali suvremeni mu pisci suočio s njemačkom spisateljskom dvojnom: je li nakon strahota Drugoga svjetskog rata pjesništvo moralno opravdano ili uopće moguće. Theodor Adorno čak je ustvrdio da je „barbarski pisati pjesmu nakon Auschwitz“⁴. Činilo se da dotada nezamislivi razmjeri zla i nepojmljive količine patnje nadilaze mogućnosti pjesničke riječi, da niječu svaki smisao i opravdanost jezične umjetnosti. Kao da se izgubila ne samo vjera u mogućnost jezičnoga ovladavanja stvarnošću nego i uopće vjera u riječ kao jedinu vezu čovjekovu sa svojim metafizičkim bićem. Čovjek od misli, senzibiliteta i morala, suočen s iskustvom logora i ratišta, klaonica, krematorija i razorenih gradova, sa žrtvama, smrti i patnjom, osobito Nijemac (ni većina Europljana nije bila u znatno boljem stanju!) kao da je bio osuđen na šutnju, i to na duže vrijeme. Zlorabljene dugi niz godina, neposredno ili posredno, i riječi kao da su poprimile nešto od rasnoga, nacionalnoga i ideološkoga ludila, nasilja, smrti i zla te su i same postale suspektne, neuporabljive u svojoj prvobitnoj ulozi ovladavanja svijetom oko sebe i u sebi. I u tome surječju

1 HEINRICH BÖLL, „Bekanntnisse zur Trümmerliteratur“, u: BERND BALZER (Hrsg.), *Heinrich Böll: Essayistische Schriften und Reden*, Bd. 1: 1952-1963. Köln, [b. g.], str. 31.

2 O estetici humanoga u književnosti Böll je govorio kao gostujući predavač na Sveučilištu Johann Wolfgang Goethe u Frankfurtu na Maini 1964. godine.

3 H. BÖLL, „Moje žalosno lice: satira iz ratne Njemačke“, *Glas Slavonije*, 11 (21. 12. 1953.)

4 THEODOR W. ADORNO, *Gesammelte Schriften in zwanzig Bänden, Bd. 10/1: Kulturkritik und Gesellschaft I*, Hg. V. Rolf Tiedemann, Frankfurt am Main, 1977., str. 30.

imalo je smisla govoriti o takozvanome *nultom satu* (die Stunde Null) njemačke književnosti.

No još se jednom pokazalo da je čovjek ne samo najopasnije biće na ovome planetu nego i najprilagodljivije. Pokazalo se da pozitivne životne energije ni u njemačkome narodu, odnosno u njemačkome pjesništvu još nisu bile presahnule. Pokazalo se da je moguće, suprotno spomenutomu Adornovu diktusu o nemogućnosti poezije nakon Auschwitza, ipak pjevati i o logorima smrti, pa i o smrti samoj kao „majstoru iz Njemačke“.⁵ No kao i u stvarnosti, i u njemačkoj su književnosti već spomenute ruševine bile ono što je ponajprije trebalo raščistiti da bi se nešto moglo ponovno izgraditi. Stoga ne iznenađuje što je na početku novoga, poslijeratnoga pjesništva bila tzv. *književnost na ruševinama* (Trümmerliteratur). U ruševinama su međutim bili i politika i dotadanji sustav klasičnoga obrazovanja i institucionalizirana religioznost, dakle vjera i Crkva i moral. Oni su se tijekom dvanaest godina nacističke vladavine pokazali kao nedorasli protivnici zlu, često i sami zlorabljani. Njih je također trebalo izvaditi iz ruševina i ponovno izgraditi. U tim pokušajima obnove morala, vjere, obrazovanja i, naravno, ponajprije književnosti jednu od najvažnijih uloga odigrao je upravo Heinrich Böll.

I spomenuta *estetika humanoga* bila je u službi takvih pokušaja i napora, a njezin je izraz književni svijet u kojemu središnje mjesto ima običan čovjek, izgubljen u vrtlozima rata ili poslijeratnoga njemačkog *gospodarskog čuda*, najčešće autsajder sa savjesti i senzibilitetom. U skladu s njegovom perspektivom jest i jezik te književnosti, naoko jednostavan jezik svakodnevne komunikacije, svjesno alternativan u odnosu prema visokoparnomu jeziku politike, znanosti, ideologije, pa i prema glavnoj njemačkoj književnoj tradiciji, bliži jeziku Kafke i angloameričke kratke priče negoli Goetheu i Schilleru, ili pak Thomasu Mannu, Brochu ili Musilu.

Zahvaljujući takvoj estetici i takvu moralnom stavu, Böll je postao jedan od najčitanijih njemačkih pisaca u zemlji i inozemstvu, ali istodobno

5 Riječ je o pjesmi Paula Celana pod naslovom „Fuga smrti“. U prijevodu Trude Stamać rabi se sintagma „maestro smrti“. PAUL CELAN, *Poezija*, prevela Truda Stamać, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., str. 34. – 40.

– zahvaljujući svojim istupima u javnosti, često i protiv svoje volje – i neka vrsta nacionalne i profesionalne moralne institucije u Njemačkoj. Služba predsjednika njemačkoga, pa i međunarodnoga Kluba PEN te Nobelova nagrada za književnost 1972. godine s jedne su strane došli kao posljedica takve uloge, s druge su je strane još više ojačali.

Nakon djetinjstva koje nije nagovještavalo ništa posebno (rođen je u Kölnu kao šesto dijete u obitelji stolara i gravera, završio humanističku gimnaziju), sve do odluke da nakon gimnazije 1937. ne krene na studij nego na knjižarski zanat, budući pisac nije pokazivao ni pjesnički dar ni želju ili ambiciju da bude pjesnik. No 1938. godine ipak odlučuje studirati, i to germanistiku i klasičnu filologiju. Izbijanje rata i mobilizacija već će 1939. godine prekinuti taj studij i Böll će sljedećih šest godina provesti u odori na raznim europskim ratištima; doživjet će i nekoliko ranjavanja, bit će dezertar i ratni zarobljenik. Već 1946. godine on će međutim ne samo nastaviti studij nego i započeti intenzivan književni rad koji će u sljedećih četrdesetak godina rezultirati imponiranim opusom i još imponiranim nakladama od više desetina milijuna primjeraka u Njemačkoj i u inozemstvu.

Prvo važno priznanje dobiva 1951. godine u okviru poznate „Grupe 47“. Ubrzo potom postaje član Njemačke akademije za jezik i pjesništvo. Slijede brojna priznanja, nagrade, službe u strukovnim udrugama pisaca. Postavši svjestan svoga značenja i utjecaja svoga pjesništva, a time i svoje moralne obveze, Böll se uključuje u javne rasprave u povodu mnogih važnih pitanja njemačke kulture i politike, postaje u mnogim situacijama često i neugodan kritičar njemačkih javnih institucija i njihovih odluka i postupaka, od Crkve i pravosuđa do medija i stranaka. Neugodan ponajprije zato što je iza njegovih kritičkih riječi i stavova stajao autoritet humanistički angažiranoga, ideološki i vjerski nekorumpiranoga umjetnika, ali i svijet njegove poezije u znaku onoga novozavjetnog triniteta „vjera, ljubav, nada“, angažira se za temeljne ljudske vrijednosti običnoga čovjeka, najčešće žrtve beskrupuloznih i jačih pojedinaca i institucija. Spomenuti se može njegovo angažiranje u slučaju donošenja zakona protiv terorizma, oko suđenja članovima takozvane Frakcije cr-

vene armije (RAF), oko istupanja iz Katoličke crkve, mirovnoga pokreta sedamdesetih godina.

Njegova književna ostvarenja ovdje je moguće samo taksativno nabrojiti; tu su ponajprije desetine pripovjedaka, žanra koji je, čini se, piscu najviše odgovarao. Spomenimo samo neke naslove: *Vlak je bio točan*, *Putniče, dođeš li u Spa...*, *Kruh ranih godina*, *Crne ovce*, *Kad je izbio rat*, *Kad je rat završio*, *Udaljavanje iz trupe*, *Sabrana šutnja doktora Murkea*, *Kraj službenog puta*. Zatim valja spomenuti pola tuceta romana koji su podijelili kritičare na one koji su u njima vidjeli ili korak naprijed u književnomjetničkome smislu u odnosu na pripovijetke ili pak korak unatrag: *Gdje si bio, Adame?* (1951.), *I ne reče ni riječ* (1953.), *Kuće bez čuvara* (1954.), *Biljar u pola deset* (1959.), *Pogleda jednog klauna* (1963.) *Grupni portret s damom* (1971.), *Brižna opsada* (1979.) i *Žene u pejzažu s rijekom* (1985). Dodamo li tomu tekstove kao što su *Irski dnevnik* (1957.), *Izvješća o moralno-političkom stanju nacije*, *Frankfurtska predavanja*, radio-igre *Redovnik i razbojnik*, *Na čaju kod dr. Borsiga*, *Jedan sat boravka*, drame *Gutljaj zemlje* i *Lepra* te brojne govore, intervjuje, književne kritike, dobit ćemo približnu predodžbu o njegovu opusu.

Pogledajmo sada kako spomenute traume i teme izgledaju u nekoliko njegovih djela, ponajprije u *Vlak je bio točan*, *Putniče, dođeš li u Spa...*, *Biljar u pola deset*, *Izgnubljena čast Katarine Blum* i *Grupni portret s damom*.

Već prve dvije umjetnički zrele pripovijesti Böllove, *Vlak je bio točan* (1949.) i *Putniče, dođeš li u Spa...* (1950.), imaju gotovo sva bitna obilježja njegove proze, kako po izboru tema i po pripovjedačevu stavu tako i po jezičnim sredstvima koja rabi. One nastaju negdje od 1947. do 1949., a tih se prvih poslijeratnih godina, izgleda, javlja i trauma rata: kao da je bilo potrebno nekoliko godina iskustva s poslijeratnim štetama na ljudima i gradovima da bi ona počela djelovati. Ili, drugim riječima, počela je djelovati istom kada je pronađen jezični izraz za ta iskustva, za ono što je viđeno i doživljeno. A svoje shvaćanje jezika Böll je na jednome mjestu ovako formulirao: „Polazim od pretpostavke da jezik, ljubav, ve-

zanost čine čovjeka čovjekom, da oni čovjeka dovode u vezu sa samim sobom, s Bogom – monolog, dijalog, molitva.“⁶

Taj bi se stav ujedno mogao označiti i kao najširi temelj njegove poetike, okvir u kojemu će se kretati njegovo pjesništvo i njegov intelektualni angažman. Nešto dalje u istome tekstu predavanja još će preciznije odrediti pravac u kojem će ići njegovo traženje pjesničkoga izraza: „Vokabular velikoga svijeta kao i politike ne kazuju ništa: smješteni u estetiku govornoga jezika, postolar koji krpi cipele i piljarica bili bi kralj i kraljica u usporedbi s riječima koje može ponuditi veliki svijet, a koje ništa ne govore.“⁷ I građa i pjesnički izraz time su dakle locirani u krugu običnih ljudi iz nižih društvenih slojeva i njihovih temeljnih životnih odnosa: jela i pića, rada, obitelji, traženja Boga, odnosa muškarca i žene, roditelja i djece. Evo i primjera za takav jezik i stil kojim Böll opisuje početak rata u pripovijetci *Kad je počeo rat*:

Jednom je došla za rat pripremljena poljska kuhinja, dobili smo puno gulaša i malo krumpira i dobili smo pravu kavu i cigarete koje nismo morali platiti; to mora da je bilo u mraku jer sjećam se da sam čuo neki glas koji je rekao: kava i cigarete besplatno, najsigurniji znak za rat; ne sjećam se lica koje je pripadalo tom glasu. Ponovno je bio dan kada smo se marširajući vratili u vojarnu, a kada smo skrenuli u ulicu koja je prolazila pored nje, sreli smo prvi bataljun koji je kretao na bojišnicu. Naprijed je marširala glazbena kapela koja je svirala „Mus i denn, muss i denn“ [poznatu njemačku narodnu pjesmicu koja se često pjevala prilikom rastanka], onda je išla prva četa, njihova borna kola, onda druga, treća i konačno četvrta s teškim strojnicama. Ni na jednom, ni na jednom jedinom licu nisam vidio ni traga oduševljenja; naravno da su na ulici stajali ljudi, i djevojke, ali nisam vidio ni da je netko nekom vojniku stavio svoju kitu cvijeća na pušku; u zraku nije bilo ni najmanjeg traga nekog oduševljenja.⁸

U oči upada činjenica da početak rata u priči ne označuje ni grmljavina topova, ni fanfare, ni radio-vijesti s gromoglasnim domoljubnim krilaticama, ni oduševljeni ispraćaj vojnika, nego jedan naoko sitan detalj: inače rijetku i tada prilično skupu luksuznu robu, kao što su

6 H. BÖLL, *Frankfurter Vorlesungen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1974., str. 12.

7 *Isto*, str. 15. – 16.

8 H. BÖLL, „Als der Krieg ausbrach“, *Das Heinrich Böll Lesebuch*, hrsg. Von Viktor Böll, dtv, München, 1994., str. 198.

prava kava i cigarete, država odjednom dijeli besplatno, što bi u pomnijega i inteligentnijeg promatrača trebalo izazvati, i izaziva, u najmanju ruku oprez.

Vlak je bio točan donosi jednu epizodu iz rata, opisuje susret vojnika Andreasa koji se u jesen 1943. godine vraća na bojišnicu s kraćega dopusta te u toj prigodi u nekome leंबरškom bordelu doživljava kratak ljubavni susret s poljskom djevojkom Olinom. Dva senzibilna, ratnom sudbinom ranjena bića s dvaju protivničkih strana pri susretu u toj oazi mira u ratnoj pustinji otkrivaju emotivnu i uopće ljudsku bliskost – preko glazbe koju Olina izvodi na glasoviru, religioznosti, preko razgovora i nesreće koja ih je snašla. Olina je naime prostitutka po rodoljubnome zadatku kako bi špijunirala njemačke časnike za poljske partizane, a ni Andreas, kako proizlazi iz konteksta, svoje vojevanje ne smatra ništa boljim od prostitucije. Njihov pokušaj bijega iz rata i iz neprijateljske okoline završava pogibijom u napadnutome autu negdje, kako se kaže, „između Lemberga i Černovica“, a to je glavni junak nejasno slutio od samoga početka. U pervertiranoj, dehumaniziranoj ratnoj stvarnosti koju sugerira pripovijetka ljubav nije moguća, odnosno moguća je samo u spoju s drugom kozmičkom silom, sa smrti. Na paradoksalan način smrt se tu pokazuje kao jedina dimenzija u kojoj je nastavak zajedničkoga života moguć. „Ma kamo te budem vodila“, reći će Olina, „bit će to život“.⁹ U tome kontekstu, i u kontekstu Bölllove religioznosti, stoji onda i završetak priče kada Andreas, već pogođen metcima, plače a da to više i ne zna, što kao i u sceni s Olininim sviranjem na glasoviru opet znači opuštanje, oslobađanje, mirenje, spas, neku vrstu nagovještaja drugoga života.

Putniče, dođeš li u Spa... kratka je priča o mladome vojniku, gimnazijalcu izvučenome doslovce iz školske klupe i poslanome na bojišnicu, koji nakon svega tri mjeseca ratovanja, smrtno ranjen, u posljednjim minutama života u zgradi u koju je donesen prepoznaje svoju školu, koji umire pred školskom pločom na kojoj još uvijek, njegovom rukom napisana, stoji višestruko simbolična i znakovito nedovršena čuvena antička poruka iz naslova priče: „Putniče, dođeš li u Spartu, reci

⁹ H. BÖLL, *Der Zug war pünktlich*, dtv, München, 1972., str. 123.

Lakademonjanima da smo pali pokoravajući se njihovim zakonima.“ Za jedno od najgenijalnijih svojih ostvarenja Böll je za naslov uzeo svim njemačkim gimnazijalcima dobro poznati citat iz Herodota o junačkoj smrti spartanskoga vojskovođe Leonide u Termopiliskome klancu, u borbi protiv nadmoćnih perzijskih zavojevača, uz to na njemačkome jeziku poznat u Schillerovu prijevodu: „Wanderer, kommst du nach Sparta, verkündige dorten, du habest uns liegen gesehen, wie das Gesetz es befahl.“¹⁰ Naraštajima njemačkih i europskih gimnazijalaca ovaj je citat prezentiran kao svjedočanstvo o hrabrosti, junaštvu, samopožrtvovanju i žrtvovanju za više, opće, nacionalne i državne ciljeve; blistavi primjer antičkoga slobodoljublja i domoljublja i poziv za slične stavove i postupke u suvremenim prilikama. Böll to u svojoj priči nigdje ne kaže, ali njegovim njemačkim čitateljima još je svakako bio u sjećanju i Goeringov govor iz siječnja 1943. u povodu poraza i bezobzirnoga Hitlerova žrtvovanja III. armije pod Staljingradom, u kojem je taj Hitlerov suradnik uporabio upravo ovaj citat da bi uz njegovu pomoć glorificirao suludo žrtvovanje stotina tisuća ljudi u službi jedne zločinačke politike.¹¹

Pisana u prvome licu, priča isprekidanim, grozničavim rečenicama evocira posljednje vizualne i zvučne dojmove smrtno ranjenoga vojnika, njegov proces prepoznavanja svoje škole i učionice, ali i postupnoga otkrivanja vlastitog mu stanja; granata mu je naime odnijela obje ruke i jednu nogu i samo ga minute dijele od smrti. Kao glazba i molitva u prethodno spomenutoj priči o vlaku koji je bio točan, tako ovdje uspostavljanje veze s antičkim motivom junačke smrti za domovinu, s pjesnikom slobode Schillerom, sa čitavim nizom umjetničkih djela i povijesnih figura njemačke i europske povijesti ukupnomu pripovijedanju daje općeljudsku, čak mitsku dimenziju. U samrtnoj naime groznici pred dječakovim se očima redaju slike koje vise po zidovima škole, kipovi koji stoje naokolo, od Cicerona, Cezara i Marka Aurelija, preko figure

10 FRIEDRICH SCHILLER, „Der Spaziergang“, *Sämtliche Werke in 5 Bänden*, hrsg. Von Peter-Andre Alt, Albert Meier und Wolfgang Riedel, sv. 1., C. H. Beck, 2007., str. 231.

11 Goering je, između ostaloga, u govoru održanome 30. siječnja 1943. rekao: „...i nekad će također glasiti: dođeš li u Njemačku, reci da smo pali u Staljingradu pokoravajući se zakonu, to jest zakonu sigurnosti našega naroda.“ PETER KRÜGER, „Etzels Halle und Stalingrad: Die Rede Görings vom 30.1.1943“, *Die Nibelungen: Ein deutscher Wahn, ein deutscher Alptraum*, hrsg. Von Joachim Heinze und Anneliese Waldschmidt, Suhrkamp, 1991., str. 181. – 182.

Dječaka koji vadi trn i friza s Partenona, preko Rembranta i Rubensa, do Friedricha Velikoga, Wagnera i Nietzschea. Usporedno uvođenje motiva iz područja *estetike humanoga*, kao što su duhan i mlijeko, ovaj dojam samo pojačava. Posljednje želje samrtnikove vezane su naime za nekoliko dimova iz cigarete i za gutljaj mlijeka; *mlijeko*¹² (a ne primjerice domovina, Firer, pobjeda, Njemačka) njegova je posljednja riječ i misao u pripovijetci. Ponovno dakle simbol života u trenutku smrti. Tako i ratna propaganda i demagogija i zlouporaba škole i humanističkoga naslijeđa osuđeni su, a da u priči nisu izravno ni spomenuti, kombinacijom motiva i slika danih kroz dojmove i misli umirućega vojnika.

Roman *Biljar u pola deset* započinje više kao novela, kao „nečuven događaj“ („unerhörte Begebenheit“), kako bi rekao stari Goethe na osamdeseti rođendan jednoga od protagonista, staroga arhitekta Heinricha Fähmela, u nekome njemačkom gradu 1958. godine. Pripovijedanje naime počinje iz perspektive tajnice njegova sina, također arhitekta, koja se ne može čudom načuditi zašto se njezin inače prijazan i korektan šef odjednom strašno uzbudio i naljutio zbog naoko banalnoga razloga: nepoznati džentlmen koji se predstavio kao njegov školski drug uspio joj je izmamiti podatak o njegovu uobičajenom igranju biljara u hotelu, kao i telefonski broj i uznemiriti ga.

Istom kasnije, u daljnjem slijedu epizoda, ova se „tajna“ razrješava, klupko radnje odmotava se s raznih krajeva, pri čemu svi oni vode k prošlosti, ponajprije prema vremenu nacionalsocijalizma i Drugoga svjetskog rata koje je ostavilo traumatične tragove na gotovo svim protagonistima. Preko sudbine članova obitelji Fähmel i ljudi iz njihove neposredne okoline Böll zapravo daje panoramu njemačkih prilika u tome strašnom vremenu, ujedno literarno prerađujući i traumatična iskustva svoje vlastite prošlosti. Izbor simboličnoga zanimanja arhitekta, koje se u obitelji Fähmel proteže na tri pokoljenja, piscu pruža mogućnost da prikaže stranputice i dvojbe, svoje i svojih sugrađana, za vrijeme Trećega Reicha, odnosno u ratnome i poratnome razdoblju. Tako spomenuti sin (u ratu naravno ne arhitekt, jer za izgradnju nema mjesta, nego

12 H. BÖLL, „Wanderer, kommst du nach Spa...“, *Das Heinrich Böll Lesebuch*, hrsg. Von Viktor Böll, dtv, München, 1994., str. 49.

dinamitaš) u nastupu bespomoćnoga gnjeva diže u zrak sve od reda, pa i lijepi i ugledni samostan što ga je njegov otac izgradio kao svoje životno djelo. Izgubivši životni smisao, on ni u poslijeratnim godinama više ne gradi nego samo vrši statičke proračune, čuva kao tajnu koja ga muči sjećanje na spomenutu destrukciju i – igra biljar, i to sam sa sobom, očekujući kao neku vrstu spasitelja svoga prijatelja iz mladosti s kojim je zajedno bez uspjeha pokušao nešto učiniti protiv zla što se pojavilo u njegovu životu. Umjesto njega međutim pojavljuje se već spomenuti drugi školski drug, u prošlosti nacist i mučitelj, a sada bogat i ugledan poslovni čovjek, i to je razlog njegove ljutnje.

I ovdje ponovno susrećemo dvije velike teme i traume: sukob dobra i zla te čovjekovo suočavanje sa smrću i, s tim u vezi, problem njegova traženja oslonca u životnome bespuću. S tom dimenzijom u vezi kao neka vrsta lajtmotiva kroz roman se provlači motiv koji Böll zove „sakrament bivola i sakrament janjeta“, koji simboliziraju dva tipa ljudi, prvi one beskrupulozne i agresivne, amoralne i animalne, a drugi pitome i pasivne, osuđene da budu bespomoćne žrtve, kako u ratu tako i u miru. Sudbina je janjeta u tome svijetu biti žrtvovano kako bi život tekao dalje. U unutaršnjem monologu psihički slomljene žene staroga i majke mladoga arhitekta – Johanne – jedine koja se krajnje dosljedno nastoji držati sakramenta janjeta (ali je vrijeme takvo da ni ona u tome ne uspijeva potpuno), stoji u tome surječju kao neka vrsta dijagnoze:

Oni su već narasli, vukovi, pivopije, kaponosci, zgodni i manje zgodni; vidjela sam njihove ruke, njihove oči i bila bremenita strašnim prokletstvom da znam kako će oni izgledati sa četrdeset, sa šezdeset godina; ljubičaste žile na njihovoj koži, ni oni nikada ne će mirisati na odmor nakon radnoga dana; ozbiljni, muškarci, odgovornost; čuvati zakone, učiti djecu povijesti: brojiti kovanice, odlučni za politički razum; svi su oni bili prokleti da kušaju od sakramenta bivola, kao moja braća; mladi su bili samo po godinama i za njih je postojalo samo jedno, ono što im je obećavalo sjaj, davalo veličinu, obavijalo ih u mitsku maglu: smrt; vrijeme je bilo samo sredstvo da ih odnese do nje; oni su njuškali za njom i sve što je na nju zaudaralo bilo im je dobro; i sami su na nju zaudarali: trulež...¹³

13 H. BÖLL, *Billard um halbzehn*, dtv, München, 1994., str. 128. – 129.

Na temu suočavanja sa smrtnošću već neizravno upućuje i sam izbor datuma od kojega počinje pripovijedanje romana, osamdeseti rođendana Fähmela seniora koji je već i zbog svojih godina blizu smrti, no zahvaljujući prirodnoj vitalnosti, psihofizičkoj ravnoteži, vedro živi iako je smrt često bila oko njega. Čak je i odijelo u kojemu je ušao u život kao mlad arhitekt odijelo rano preminuloga ujaka. Kao u jednome unutarnjem monologu staroga Fähmela:

Ležao sam tu gore, vježbao se u umijeću da samo budem tu; plovio sam kao u vrtlogu nekog crnog zračnog kanala koji će me izbaciti; kamo? zavitan u prastarom gorčini, natopljen prastarom uzaludnošću, vidjeh djecu koju ću imati, vina koja ću piti, bolnice i crkve koje ću graditi – i slušah stalno busenje zemlje kako pada na moj lijes, tupe udare bubnja što su me progonili; čuh pjesmu [...] to je dolazilo do mene kao pjesma na mom grobu...¹⁴

Nekoliko stranica poslije isti se motiv vlastitoga mrtvačkoga kovčega ponovno javlja, ovoga puta u vezi sa sjećanjem na svakodnevne partije biljara, na samrtni krik rano preminule kćeri Edite i na posljednji pogled na smrt osuđenoga šegrta iz nacionalsocijalističkoga razdoblja:

Manekeni su izvijali svoje ruke da bi nazdravili kejom, da bi prinijeli pivske čaše ustima, skupljali su poene, odigravali serije, tapšali me kolegijalno po ramenu; ah, da, ah ne, o sjajno, baš šteta; dok sam ja slušao kako grumenje zemlje pada na moj lijes, dok je već čekao Editin samrtni krik, i već pripreman bio posljednji pogled plavog stolarskog šegrta što će ga u sivi osvit dana baciti na zidine zatvora.¹⁵

Otpornost šutljivoga starog arhitekta na životne nedaće, njegov neuništiv životni optimizam, naoko njegova superiornost u odnosu na ostale ljude – u romanu se sugerira, no sve to ima i svoju cijenu: ona se nagovještava upravo spomenutim njegovim osjećajem da je, iako još uvijek živ, već mrtav i pokopan, njegovom nesposobnošću da osjeti život u njegovim prvotnim očitovanjima. On pati zbog toga, između ostaloga i zato što zna važnost i vrijednost života. To se primjerice vidi iz njegova

14 *Isto*, str. 83.

15 *Isto*, str. 88.

razgovora sa sinom, kada on kaže da bi ne samo uništeni prikaz raspeća iz XII. stoljeća iz crkve sv. Honorija nego i sve druge prikaze raspinjanja na križ iz XII. ili nekoga još ranijeg stoljeća dao za samo jedan osmijeh svoje snahe Edite.¹⁶

Roman ipak završava nekom vrstom *happy enda*: dolazak prijatelja iz mladosti, očev osamdeseti rođendan i njegovo razumijevanje, izgledi da unuk renovira samostan što ga je djed izgradio, a otac srušio, označavaju kraj mučnoga nošenja prošlosti u sebi i početak oslobađanja, odnosno novoga života.

Stavovi jednoga klauna kratak je roman s temom kritičkoga obračuna s njemačkim propustima prilikom takozvanoga „ovladavanja prošlošću“ u poslijeratnim godinama iz perspektive oštroidnoga i senzibilnog promatrača Hansa Schniera, klauna po opredjeljenju. Bespoštedna kritika koja počinje ondje gdje je najteže – kod svojih najbližih: majke, oca, brata, voljene žene. Glavni junak Hans Schnier inače je „crna ovca“ u obitelji industrijalca, nesposoban za kompromise sa svijetom oko sebe, senzibilni autsajder, umjetnik koji u trenutcima krize, nakon što ga je napustila voljena žena, pokušava svesti neku vrstu životne bilance i svojih odnosa s najbližom okolinom. Pisan u prvome licu, roman se zapravo sastoji od prikaza nekoliko susreta i telefonskih razgovora Schnierovih. Ta serija njegovih pokušaja ostvarivanja obiteljske, ljudske zajednice završava neuspjehom pa je ovo, iako ne završava junakovom smrću ili nekim tragičnim zapletom, jedno od najpesimističnijih Böllovih literarnih ostvaraja. Posebice portret majke dobiva u romanu groteskno-monstruozne crte: ona je za vrijeme Trećega Reicha gorljiva pristalica Hitlerova režima i njegove politike, toliko da još 1945. prisiljava vlastitu kćer da stupi u redove protuzračne obrane u borbi protiv, kako ona rabeći nebulozni žargon aktualne propagande kaže, „židovskih Jenkija“, gdje ona pogiba. Ni nakon rata, u vrijeme Schnierove posljednje akcije, ona ne pokazuje nikakvo kajanje zbog svoje prošlosti, štoviše, ona je s istim žarom predsjednica „Centralnog komiteta društva za pomirenje rasnih suprotnosti“, isto tako bez ikakvih osjećaja prema svojim najbližima.

16 H. BÖLL, *Billard um halbzehn*, str. 142.

Grupni portret s damom (1971.), najopsežniji Böllov tekst, ponovno predstavlja pokušaj evociranja čitave jedne epohe njemačke povijesti kroz priču o Leni, kćeri građevinskoga poduzetnika koji dolazi do imetka rabeći konjunkturu u vrijeme nacionalsocijalizma i rata. Svoje pripovijedanje Böll ovdje zaodijeva u čitav niz fiktivnih izvješća iz perspektive različitih očevidaca (pedeset i jednog!), pisama, „dokumenata“ iz Lenina događajima i obrtima bogata života, sve to objedinjeno isto tako fiktivnim „autorom“ koji kao neka vrsta policijskoga inspektora provodi svoju istragu o njoj. On prati životni put glavne protagonistice od odgoja u samostanskoj školi preko mjesta tajnice u poduzeću svoga oca, djevojačke NS-organizacije, rada u tvornici vijenaca, preko njezinih veza s različitim rođacima i prijateljima, susjedima i institucijama, muškarcima, od kratkotrajnoga braka s dočasnikom Aloisom Pfeiferom koji ubrzo gine na bojišnici, preko ljubavi s ruskim zarobljenikom Borisom, do veze s turskim gastarbajterom Mehmetom. „Izvješća“ o Leninu životnom putu daju uz to priliku za slikanje čitave njemačke povijesne panorame od 1922. do 1970. godine, dakle sa svim za Bölla relevantnim događajima i problemima. Iako je roman često istican kao Böllova najopsežnija i najvažnija knjiga pa je posebno spomenut i u obrazloženju za dodjelu Nobelove nagrade, kritika je i glede njega bila podijeljena. Hvaljeno je bogatstvo motiva, likova i književnih postupaka, a na manje je razumijevanja naišlo nizanje raznih epizoda, prividno bez nekoga zajedničkog organizacijskog načela. Neki su kritičari međutim u Böllovoj tehnici otkrili elemente „sekulariziranoga procesa beatifikacije“, dakle katoličkoga proglašavanja svetaca.

Izgubljena čast Katarine Blum jedan je od najprovokativnijih i najčitanijih Böllovih tekstova. Nastao 1974. godine, on je ustvari autorov odgovor na višegodišnju kampanju desno orijentiranih listova u SR Njemačkoj protiv njega, ponajprije zbog njegova angažmana oko mirovnoga pokreta, protiv donošenja pooštrenih zakona protiv politički lijevih grupacija, protiv senzacionalističkoga i beskrupuloznog novinstva (posebno se to odnosilo na *Bild-Zeitung*), prekoračenja policijskih ovlasti, ugrožavanja osobnih građanskih prava. Podnaslov *Kako nasilje može nastati i kuda može voditi* već upućuje na Böllov stav kako su nasilnici

zapravo prije na strani države i njezinih institucija i na strani medija koji joj bezuvjetno stoje na raspolaganju, naravno zbog vlastitoga interesa, a ne toliko na strani pojedinaca i grupa koji je prividno ugrožavaju.

Glavni lik, Katarina Blum, inače sposobna, skromna i savjesna mlada žena s moralnim integritetom, igrom slučaja dolazi u kontakt s jednim dezertrom i provalnikom, zaljubljuje se u njega ne znajući o kome je riječ i pomaže mu umaknuti policiji koja ga prati. U jeku njemačke histerije oko terorista i terorizma početkom osamdesetih godina, policija i lopova i Katarinu proglašava opasnim teroristima i o tome informira novinare. Dobivši tako neku vrstu lovačke dozvole, novinari organiziraju pravu kampanju uništavanja njezina ugleda, njezine „časti“ – kako to on zove, i to izokretanjem činjenica, lažima, bezobzirnim manipulacijama. Nemoćna učiniti bilo što protiv ugrožavanja osobnoga integriteta, Katarina i sama poseže za nasiljem, odnosno ubija beskrupuloznoga reportera koji je najodgovorniji za provedbu kampanje.

Iako planirana i izvedena kao pamflet, kao polemički spis, pripovijetka pokazuje i mnoštvo drugih žanrovskih i formalnih obilježja: to je i krim-priča i gotovo postmoderna pripovjedna struktura uz uporabu tehnike montaže, ali i jedan od Bölllovih tekstova s prikrivenim motivom beatizacije (Katarina ima mnoge odlike Bölllovih žena s gotovo svetačkim aureolom: od Oline iz *Vlaka* do Leni iz *Grupnoga portreta s damom*).

Objavljeni prijevodi Bölllovih tekstova u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u razdoblju od 1953. do 2010.¹⁷

1953.

1. „Moje žalosno lice: satira iz ratne Njemačke“, *Glas Slavonije*, 11 (21. XII. 1953.)

¹⁷ Najveći dio bibliografije preuzet je iz knjige *Potruga za čitateljem (kratke priče)*, izabrao, preveo i priredio Željko Ivanković, Buybook, Sarajevo, 2001., a dopunjen je podacima iz kataloga Nacionalnih i sveučilišnih knjižnica u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu.

1957.

2. *Kuća bez čuvara*, prevela Mignon Mihaljević, Zora, Zagreb, 1957.

1958.

3. „Poštanska dopisnica“, *Politika*, 55 (21. IV. 1958.)

1960.

4. „Kao u lošim romanima“, *Vjesnik*, 21 (28. VIII.1960.)
5. „Moja skupa noga“, prevela Marica Maletić, *Dnevnik*, 18 (18. V. 1960.)

1961.

6. *Biljar u 9.30*, preveo Mignon Mihaljević, Naprijed, Zagreb, 1961.

1962.

7. „I djeca su civili“, preveo Miladin Čulafić, *Pobjeda*, 19 (7. IX. 1962.)
8. „Pesma u konclogoru“, prevela Zdenka Brkić, *Letopis Matice srpske*, 138 (1962.), 339, 3, str. 206. – 219.

1963.

9. „Trebalo nešto učiniti“, prevela Vlasta Kolar, *15 dana*, 6 (1963.), 11, str. 36. -37.

1965.

10. *I ne reče ni reči*, prevela Olga Trebičnik, Svjetlost, Sarajevo, 1965.
11. „Poruka“, prevela Dubravka Vuić, *Večernji list*, 7 (13. III. 1965.)

1966.

12. *Mišljenja jednog klovna*, prevela Marija Đorđević, Prosveta, Beograd, 1966.

1968.

13. „Vunzidlova sahrana“, prevela Zeina Mehmedpašić, *Oslobođenje*, 25 (31. VIII. 1968.)

1969.

14. *Dalje od trupe*, prevela Marija Đorđević, Rad, Beograd, 1969.
15. „Posao je posao“, prevela Gordana Barišić, *Vidik*, 16 (1969.), 13-14, str. 141. – 143.

1971.

16. „Ispovest jednog šintera“, preveo Ervin Mareš, *Stražilovo*, (1971.), 13-14, str. 4.
17. *Na kraju službenog puta*, preveo Ivo Runtić, Znanje, Zagreb, 1971.
18. „Smejač“, preveo M. Karišnik, *Pozorište*, 38 (31. V. 1971.)

1972.

19. „Besmrtna Teodora“, preveo Petar Vujičić, *Indeks*, 24. XII. 1972.
20. „Blijeda Ana“, prevela Zeina Mehmedbašić, *Odjek*, 25 (1972.), 22, str. 11.
21. „Čovek koji se smeje“, prevela Cveta Kotevska, *Politika*, 69 (19. XI.1972.)
22. „Grupna slika s damom“ (odlomak), *Politika*, 69 (24. – 30. XII. 1972.)
23. *Kruh ranih godina*, preveo Stjepan Hosu, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1972.
24. „Nešto će se desiti“, preveo Dragoslav Marković, *Fakk*, 4 (27. XII. 1972.)
25. „O sebi i svom stvaralaštvu“, obradila Ema Česar, *Oslobođenje*, 29 (4. – 10. XII. 1972.)
26. „Očima klovna“, prevela Marija Đorđević, dramatisacija B. Narda, *Mostovi*, Dramski dodatak, 3 (1972.), 2 (10), str. 1. – 31.
27. „Oproštaj“, preveo Tomislav Kurpis, *Dometi*, 5 (1972.), 5-6, str. 71. – 73.
28. „Preko mosta“, preveo Slobodan Šembera, *Telegram*, 2 (27. X. 1972.)
29. „Pustolovina“, preveo Dušan Stojanović, *Književna reč*, 1 (11/1972.)
30. „Smrt Elze Baskoleit“, prevela Srbislava B. Žarić, *Narodne novine*, 29 (25. XI. 1972.)
31. „Ustani, hajde ustani“, prevela Bratislava B. Žarić, *Narodne novine*, 28 (20. V. 1972.)

1973.

32. „Bacač u koš“, prevela Vlasta Kovač, *15 dana*, 16 (1973.), 1-2, str. 56. – 58.
33. *Grupna slika s damom*, preveo Zlatko Gorjan, Zora – GZH, Zagreb, 1973.
34. „Kao u lošim romanima“, prevela Zeina Mehmedbašić, *Odjek*, 26 (1973.), 15-16, str. 15.
35. „Monolog jednog kelnera“, preveo Ivan Ivanji, *Politika*, 70 (5. VIII. 1973.)
36. „Nešto će se dogoditi“, preveo S. Štimatec, *Ovdje*, 5 (1973.), 44, str. 19.
37. „Ogled o umu u poeziji“, prevela Olga Šafarik, *Književna kritika*, 4 (1973.), 5, str. 5. – 18.
38. „Smijač“, prevela Dubravka Prlić, *Studentski list*, 28 (9. I. 1973.), 1-2.
39. „Voz je bio tačan“, prevela Zeina Mehmedbašić, *Život*, 22 (1973.), 43, 1-2, str. 3. – 13.
40. *Voz je bio tačan*, prevela Zeina Mehmedbašić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

1974.

41. „Kucanje o zid“, preveo Mijo Lončarić, *Marulić*, 8 (1974.), 1-2, str. 3. – 8.
42. „Moja dragocena noga“, prevela Stana Vinšek, *Obzornik*, 74 (1974.), 9, str. 593. – 594.
43. „Putniče dođeš li u Spa“, prevela Dunja Feldman-Albani, *Republika*, 33 (1974.), 1-2, str. 104. – 111.
44. „Smejač; Ispovest jednog šintera“, preveo Branko Vasiljević, *Koraci*, 9 (1974.), 5, str. 50. – 52.
45. „Vojnička torba“, prevela Tatjana Praštalo, *Mostovi*, 5 (1974.), 20, str. 27. – 32.

1975.

46. „Besmrtna Teodora“, preveo Petar Vujičić, *Politika*, 72 (28. III. 1975.)
47. „Blijeda Ana“, prevela Jasna Manolić, *VUS*, 24 (17. XII. 1975.)

48. *Gdje si bio Adame?*, prevela Marija Đorđević, BIGZ, Beograd, 1975.

1976.

49. „Blijeda Ana“, prevela Jasna Manolić, *VUS*, 25 (21. I. 1976.)

50. *Izgubljena čast Katarine Blum: ili kako nastaje nasilje i kuda vodi: pripovetka*, prevela Sonja Perović, Matica srpska, Novi Sad, 1976.

51. „Nešto će se dogoditi“, preveo Drago Tešević, *Jež*, 32 (6. VIII. 1976.), str. 49.

52. „U zemlji Rujuka“, preveo Zlatko Krasni, *Student*, 40 (19. IV. 1976.), str. 17.

1977.

53. „Došao je kao vozač piva“, preveo Zvonimir Kostić Palanski, *Gradina*, 12 (1977.), 6, str. 52. – 57.

54. „Umetnost je anarhija“, preveo Zoran Đinđić, *Književna reč*, 6 (10. V. 1977.), str. 78.

1979.

55. *Bilijar u pola deset*, prevela Marija Đorđević, *Slovo ljubve*, Beograd, 1979.

56. *Izgubljena čast Katarine Blum i druga djela*, preveli Zrinjka Bernardi-Glvacki i dr., Liber, Zagreb, 1979.

1980.

57. „Na početku“, prevela Dušanka Marić, *Izraz*, 24 (1980.), 48, 11, str. 502. – 504.

58. „Pokušaj o smislu poezije“, prevela Dušanka Marić, *Izraz*, 24 (1980.), 11, str. 491. – 501.

59. „Povodom smrti Ingeborg Bahman“, prevela Dušanka Marić, *Izraz*, 24 (1980.), 48, 11, str. 505. – 507.

60. „Smrt Elze Baskolajt“, preveo Zoran Šušak, *Rukovet*, 26 (1980.), 51, 1, str. 50. – 53.

1981.

61. *Brižljiva opsada*, preveo Drago Dujmić, Znanje, Zagreb, 1981.

62. „Fjodor Mihailovič Dostojevski i Peterburg“, preveo Željko Đurić, *Povelja oktobra*, 11 (1981.), 27, str. 5. – 7.

63. *Vlak je bio točan*, prevela Eva Feller-Zdenković, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1981.

1982.

64. *Prečesto odlaziš u Hajdelberg*, prevela Marija Đorđević, Narodna knjiga, Beograd, 1982.

1983.

65. „Šta li će samo biti od mladića?“, odlomci, preveo Tomislav Martinović, *Značenja*, 2 (1983.), 2, str. 137. – 149.

1984.

66. „Moje tužno lice“, preveo Ivica Žaknić, *Odjek*, 37 (1984.), 24, str. 11.

67. „Nisam lider, nemam ni takve ambicije ni mogućnosti“, prevela s francuskog Mira Kun, *Koraci*, 29 (1984.), 1-2, str. 63. – 66.

1985.

68. *Pesme*, preveo Drago Tešević, Rogoz, Beograd, 1985.

69. „Pismo mojim sinovima“, prevela Koviljka Tišma Janković, *Dometi* 12 (1985.), 43, str. 17. – 27.

70. „Šibice“, preveo Nikola Cvetković, *Književne novine*, 36 (15. X. 1985.)

71. „Uzrok smrti kukasti nos“, „U kavezu“, preveo Andrija Grosberger, *Književne novine*, 36 (1. VIII. 1985.)

72. „Žene pred rečnim predelom“ (odlomak), preveo Božidar Zec, *Pismo*, 1 (1985.), 2-3, str. 187. – 193.

1986.

73. „Crne ovce“, preveo Nikola B. Cvetković, *Književne novine*, 32 (15. IX. 1986.)

74. „Samokritika“, preveo Nikola B. Cvetković, *Ovdje*, 18 (1986.), str. 17.

75. „Svaki dan umire sloboda“, preveo Tomislav Martinović, *Značenja*, 5 (1986.), 12, str. 146. – 152.

76. „Šibice“, preveo Nikola Cvetković, *Bagdala*, 28 (1986.), 324, str. 14. – 15.

1987.

77. „Kašalj na koncertu“; „Kašalj mojega oca“; „Ukus hljeba“, preveo Sreten Vujović, *Stvaranje*, 42 (1987.), 11, str. 1171. – 1176.
78. „Ti putuješ suviše često prema Hajdelbergu“, preveo Sreten Vujović, *Ars*, 2 (1987.), 3-4, str. 34. – 37.

1988.

79. „Crne ovce“, preveo Nikola Cvetković, *Ovdje*, 20 (1988.), 227, str. 17.
80. „Rim na prvi pogled: putovanja, gradovi, pejzaži“, preveo Aleksandar Marinković, *Književne novine*, Beograd, 1988., isto u: *Savremenik*, 35 (1989.), 9, 4-5, dodatak, str. 2. – 171.
81. „Samokritika“, preveo Nikola B. Cvetković, *Politika*, 85 (19. III. 1988.)
82. „Šibice“, preveo Nikola B. Cvetković, *Politika*, 85 (18. XII. 1988.)
83. „Za Bojsa, uz šezdeseti rođendan“, preveo Vojislav Despotov, *Dalje*, 7 (1987. – 1988.), 20-22, str. 22. – 23.
84. „Zašto smo pucali jedni na druge?“, preveo Života Filipović, *Književna reč*, 17 (10. IV. 1988.)
85. *Zaveštanje*, preveo Andrija Grosberger, Rad, Beograd, 1988.
86. *Žene u pejzažu s rekom*, preveo Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd, 1988.

1989.

87. *Gdje si bio, Adame?; Izgubljena čast Katharine Blum*, prevela Eva Feller-Zdenković i dr., August Cesarec, Zagreb, 1989.
88. *Gledišta jednog klauna*, prevela Sonja Đerasimović, August Cesarec, Zagreb, 1989.
89. *Kratke priče*, prevela Sonja Đerasimović, August Cesarec, Zagreb, 1989.
90. *Kruh ranih godina; I ne reče ni riječ*, prevela Sonja Đerasimović, August Cesarec, Zagreb, 1989.
91. *Na kraju službenog puta*, preveo Ivo Runtić, August Cesarec, Zagreb, 1989.
92. „Samokritika“, preveo Nikola B. Cvetković, *Putevi*, (1989.), 42, 1, str. 50. – 51.

93. „Za Bojsa“, preveo Vojislav Despotov, *Književne novine*, 42 (15. XI. 1989.)

1990.

94. *Biljar u 9.30*, preveo Mignon Mihaljević, August Cesarec, Zagreb, 1990.
95. *Eseji i drame*, prevela prevela Sonja Đerasimović, August Cesarec, Zagreb, 1990.
96. *Kuća bez čuvara*, preveo Mignon Mihaljević, August Cesarec, Zagreb, 1990.
97. „Pismo mladom katoliku“, prevela Koviljka Tišma-Janković, *Rukovet*, 78 (1990.), 36, 8, str. 1871. – 1881.
98. *Skupna slika s damom*, preveo Zlatko Gorjan, August Cesarec, Zagreb, 1990.

1991.

99. „Crne ovce“, preveo Nikola B. Cvetković, *Odjek*, 44 (1991.), 7-8, str. 18. – 19.

1994.

100. „Crne Ovce“, preveo Nikola B. Cvetković, *Srpski književni glasnik* (1994.), 2, 3, 5-8, str. 25. – 30.

1995.

101. „Smejač“, prevela Vera Stulić, *Sveske*, 6 (1995.), 25, str. 110. – 112.

1998.

102. „Putniče, kad dođeš u Spa...“, prevela Štefanija Gjuraš, *Dubrovnik*, n.s. 9 (1998.), 2-3, str. 162. – 171.

2000.

103. „Vijest iz Betlehema“, preveo Željko Ivanković, *Stećak*, 7 (2000.), 84, str. 26.

2001.

104. „Vaga Balekovich“, prevela Štefanija Gjuraš, *Hrvatsko slovo*, 7 (2001.), 300, str. 12. – 13.
105. *Potruga za čitateljem (kratke priče)*, izabrao, preveo i priredio Željko Ivanković, Buybook Sarajevo, 2001.

2003.

106. „Monolog jednog konobara“, *Božić na njemačkom: u austrijskoj, njemačkoj i švicarskoj književnosti*, Forum, Zagreb, 2003.
107. „Grupni portret s damom“, *Prizor*, br. 2 (2003.), str. 26. – 32.

2004.

108. „Ustani, daj ustani“, *Uskršnje pripovijesti*, preveo Mate A. Ivančić, Forum, Zagreb, 43 (2004.), knj. 75, 4/6, str. 543. – 564.
109. Ulomci Boellova „Irskog dnevnika“, prevela i priredila Alka Škiljan, *Treći program Hrvatskog radija*, 2004., 65, str. 177. – 183.
110. *Mišljenja jednog klovna*, prevela Marija Đorđević, Novosti, Beograd, 2004.

2005.

111. „Vaga Balekovich“, preveo Jozo Mršić, *Književna Rijeka*, 10 (2005.), 2, str. 4. – 7.
112. „Radikalac u službi Božjoj“, preveo Anto Gavrić, *Marulić*, 38 (2005.), 1, str. 13.- 18.
113. „Šibice“, preveo Nikola B. Cvetković, *Pismo*, 20/21, br. 80/81 (2005.), str. 30. – 32.
114. „Crne ovce“, preveo Nikola B. Cvetković, *Književni magazin*, god. 5, br. 46 (2005.), str. 10. – 12.
115. *Bilijar u pola deset*, prevela Marija Đorđević, Vega media, Novi Sad, 2005.

2007.

116. „U kavezu“, prevela Ana Snježana Bilić, *Riječi*, Sisak, 2007., 1/3, str. 43. – 47.
117. „General je stajao na bunaru“, preveo Slobodan Damjanović, *Pismo*, god. 23, br. 88/90 (2007.), str. 5. – 19.

2010.

118. *Andeo je šutio*, preveli Anđelka Rudić i Truda Stamać, Biblioteka Feniks, Zagreb, 2010.

Literatura

- BÖLL, HEINRICH, *Frankfurter Vorlesungen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1974.
- BÖLL, HEINRICH, „Bekenntnisse zur Trümmerliteratur“, u: BALZER, BERND (Hrsg.), *Heinrich Böll: Essayistische Schriften und Reden*, Bd. 1: 1952-1963. Köln, [b. g.]
- BÖLL, HEINRICH, „Als der Krieg ausbrach“, *Das Heinrich Böll Lesebuch*, hrsg. von Viktor Böll, dtv, München, 1994., str. 194. – 209.
- BÖLL, HEINRICH, „Wanderer, kommst du nach Spa...“, *Das Heinrich Böll Lesebuch*, hrsg. von Viktor Böll, dtv, München, 1994., str. 41. – 49.
- BÖLL, HEINRICH, *Der Zug war pünktlich*, dtv, München, 1972.
- BÖLL, HEINRICH, *Billard um halbzehn*, dtv, München, 1994.
- BÖLL, HEINRICH, *Ansichten eines Clowns*, dtv, München, 1965.
- BÖLL, HEINRICH, *Gruppenbild mit Dame*, dtv, München, 1996.
- BÖLL, HEINRICH, *Die verlorene Ehre der Katharina Blum*, dtv, München, 1997.
- ADORNO, THEODOR W., *Gesammelte Schriften in zwanzig Bänden, Bd. 10/1: Kulturkritik und Gesellschaft I*, Hg. V. Rolf Tiedemann, Frankfurt am Main, 1977.
- CELAN, PAUL, *Poezija*, prevela Truda Stamać, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- KRÜGER, PETER, „Etzels Halle und Stalingrad: Die Rede Görings vom 30.1.1943“, *Die Nibelungen: Ein deutscher Wahn, ein deutscher Alptraum*, hrsg. Von Joachim Heinzle und Anneliese Waldschmidt, Suhrkamp, 1991., str. 151. – 190.
- SCHILLER, FRIEDRICH, „Der Spaziergang“, *Sämtliche Werke in 5 Bänden*, hrsg. Von Peter-Andre Alt, Albert Meier und Wolfgang Riedel, sv. 1., C. H. Beck, 2007.